

MAHMOUD ZAMAKHSHARI'S WORKS ON ARABIC GRAMMAR**Dosmatov Sanjar Toshpolatovich**

International Islamic Academy of Uzbekistan

Department of Arabic language and literature "al-Azhar".

teacher. s. dusmatov@bk.ru

The great thinker Abu-l-Qasim Mahmud Zamakhshari left us a rich and huge scientific heritage. He created many works related to linguistics, lexicology, literature, aruz, geography, tafsir, hadith, fiqh and science of recitation, most of which have come down to us. Mahmoud Zamakhshari had deep respect for the Arabic language and literature in his scientific and creative activities and wrote his works only in Arabic. His works covered many (especially social) fields of science in terms of content.

МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙНИНГ АРАБ ГРАММАТИКАСИГА ОИД АСАРЛАРИ**Дўсматов Санжар Тошпўлатович**

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

Араб тили ва адабиёти “ал-Азҳар” кафедраси

ўқитувчиси. s. dusmatov@bk.ru

Буюк мутафаккир Абу-л-Қосим Маҳмуд Замахшарий бизга бой ва улкан илмий мерос қолдирган. У тилшунослик, луғатшунослик, адабиёт, аруз, жуғрофия, тафсир, ҳадис, фикҳ ва илм ал-қироатга оид жуда кўп асарлар яратган бўлиб, уларнинг аксарияти бизгача етиб келган. Маҳмуд Замахшарий ўз илмий ва ижодий фаолиятида, араб тили ва адабиётига чуқур ҳурмат билан қараган ва ўз асарларини фақат араб тилида ёзган. Унинг асарлари мазмун жиҳатидан илм-фаннинг кўпгина (айниқса ижтимоий) соҳаларини қамраб олган.

Маҳмуд Замахшарий илмий меросининг катта қисми араб тилшунослигига оид морфология, синтаксис, фонетика ва луғатшуносликка бағишланган. Аллома бу соҳада бир қатор нодир асарлар яратган. Бу асарларнинг нодирлиги шундаки, уларда араб тилшунослигининг мураккаб масалалари юксак илмий салоҳият билан ҳал этиб берилган. Шунинг учун ҳам бу асарлар дунё арабшунослигида муносиб ўрин эгаллайди. Замахшарийнинг араб грамматикасининг морфология, синтаксис, фонетикага оид асарлари илмий жиҳатдан ажралиб туради. “Ал-муфрад ва-л-муълаф фи-н-наҳв” асарида Замахшарий араб грамматикасининг бирлик ва кўplik категориялари ҳақида батафсил маълумот берса, “Рисолату-т-тасарруфот” китобида араб тилидаги феълларнинг тусланишига оид қонун-қоидаларни баён этган.

Алломанинг тилшуносликка оид асарларига “Шарҳу абйоти китоби Сибавайх” асарини ҳам киритиш мумкин. Бу асар араб тилшунос олими Сибавайхнинг араб тили грамматикасига оид машҳур “ал-Китаб” асарига ёзилган шарҳ ҳисобланади.

Тадқиқотчилар томонидан араб грамматикасида мислсиз кашфиёт деб тан олинган “ал-Муфассал фи санъати-л-иъроб” асарини Замахшарий Маккада яшаб юрган пайтларида, яъни 513-515/1119-1121 йилларда яратган. Бу асарни яратишда олим Маккада яшовчи энг кичик қабилаларнинг ҳам сўзлашув услублари ва тил хусусиятларини синчиклаб ўрганган. Ҳар бир грамматик категория устида узоқ текширишлар олиб борган. Бу изланишлар натижасида араб тили грамматикасига оид етук асар вужудга келган.

Мазкур китобнинг бошқа араб тили грамматикасига оид китоблардан фарқи шундаки, унда Замахшарий ўзгача бўлган тилшуносликда мавжуд анъаналарга ижодий ёндошган. Агар Замахшарийгача бу соҳада яратилган асарларда аввал синтаксис, кейин морфология, сўнгра фонетика баён этиладиган анъанавий тартиб ҳукм сурган бўлса, Замахшарий грамматик масалаларга илмий ёндошган ҳолда уларни гап бўлаклари – исм, феъл ва ҳарф бўйича кўриб чиққан. Ҳар бир қисмда ҳам

синтаксис, ҳам морфология масалалари ўрганилган. Бу усул тўғри бўлганлиги боис, ҳозирда ундан араб тилшунослигида кенг фойдаланилмоқда. Шу сабабли араб тилининг наҳву сарфи бўйича “ал-Муфассал фи санъати-л-иъроб” асари ўша даврнинг ўзидаёқ катта эътибор қозонган. Арабларнинг ўзлари “агар Хоразмлик шу оқсоқ бўлмаганида, араблар ўз тилларини мукаммал билмас эдилар”,-деб, олим илмига тан берганлар. Олимлар Замахшарийнинг мазкур асарини машҳур араб тилшунос олими Сибавайхнинг “Ал-Китоб” асарида кейин иккинчи ўринга қўядилар.

Бир сўз билан айтганда, “ал-Муфассал фи санъати-л-иъроб” илмийлиги жиҳатидан нафақат Шарқ балки, Ғарбда ҳам ҳурмат билан тилга олинади. Йирик инглиз шарқшуноси Гибб мазкур китоб ҳақида қуйидаги фикрларни билдирган: “Замахшарийнинг “ал-Муфассал фи санъати-л-иъроб” асари араб тилининг наҳву сарфини ўрганишга оид йирик дарслик сифатида Европа арабшунослигида шухрат қозонган”. Араб тилини ўрганувчиларнинг аксарияти Замахшарийнинг ушбу китобидан кенг фойдаланиб келмоқдалар.

Замахшарийнинг тилшуносликка оид яна бир асари “Ал-Унмузаж фи-н-наҳв” деб аталади. Бу асарда Замахшарий “ал-Муфассал фи санъати-л-иъроб”нинг мураккаб жойларини бир мунча осонлаштириб, айрим ўринларини эса қисқартириб изоҳлаган.

Асар 515/1121 йилда ёзилган. Муаллиф уни араб тилини тез ва осон ўргатиш мақсадида яратган. Асарга талаб кучли бўлганлиги сабабли ундан кўплаб нусхалар кўчирилган. Машҳур тилшунослар унга шарҳ ва ҳошиялар битганлар.

Асарга Жамалиддин Муҳаммад ибн Абдулғани ал-Ардабий (ваф. 647/1249), Саъиддин ал-Бардабий, ал-Ирадий Муртазо Али, Қосим ибн Хусайн ибн Муҳаммад Абу Муҳаммад ал-Хоразмий (555/1160-616/1219), Зиёвуддин ал-Маккий сингари араб тилшунослари томонидан ҳам шарҳлар ёзилган.

Замахшарийнинг “Асосу-л-балоғ”, “Муқаддамату-л-адаб”, “Таълиму-л-мубтадий ва иршоду-л-муқтадий”, “ал-Муъжаму-л-арабий-форсий” каби асарлари луғатшуносликка оид нодир манбалардан саналади.

“Таълиму-л-мубтадий ва иршоду-л-муқтадий” ҳамда “ал-Муъжаму-л-арабий-форсий” асарлари ҳақида маълумотлар жуда кам. Улар хориж каталогларида ҳам учрамайди. Бу омил асарларни дунё бўйлаб кенг тарқалмаганлиги ҳақида хулоса чиқаришга асос бўлади.

“Муқаддамату-л-адаб” дунё бўйлаб кенг тарқалган асар ҳисобланади. Асар фан ва маданиятнинг кўпгина соҳалари бўйича қимматли маълумотлар берувчи нодир асар бўлганлиги учун кўплаб нусхаларда кўчирилган.

Асар муқаддима ва беш асосий қисмдан иборат. Муқаддимада Замахшарий асарнинг асосий мақсади, унинг ёзилиш тарихи, тузилиши ҳақида қисқача сўз юритади, араб тилининг бойлигини, уни ўрганиш зарурлигини алоҳида таъкидлайди.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг исмларнинг турланишига бағишланган тўртинчи қисмида араб тилидаги исм туркумига кирувчи барча сўзларга оид грамматик ҳолатлар изоҳланган. Мазкур қисм араб тили грамматикасининг қийин соҳасига бағишланганлиги сабабли зарур манба сифатида, алоҳида кўринишда жуда кўплаб нусхаларда кўчирилган. У халқ орасида асарнинг бошланиш жумласи, яъни “ҳаракоту-л-иъроб” номи билан танилган. Қўлёзмаларида унинг асл номи кўрсатилган эмас. Демак, “Муқаддамату-л-адаб”нинг исмларнинг турланишига бағишланган тўртинчи қисми вақт ўтиши билан ўзининг мукамаллиги, илмий пухталиги сабабли тугал асар даражасига етиб борган ва кенг шухрат топган.

Бундан ташқари унинг бошқа асарларида ҳам араб тили грамматикасига оид қисмларни учратиш мумкин. Масалан, унинг «Мақомот» асарида ҳам парча келтириш мумкин. «Мақомат ан-наҳв» кичик бўлишига қарамай, ўзининг тузилиши жиҳатидан жуда қизиқарли бўлиб, ҳарфларнинг ўзгаришидан тортиб, араб наҳвининг мураккаб томонларигача бўлган масалаларни ўз ичига олгандир. Наҳвининг жуда нозик тарафларини қамраган бу мақома бошқа мақомаларга нисбатан грамматик терминларга энг бой мақомадир. Замахшарийнинг наҳв ҳақида юритган фикрлари шубҳасиз эътиборга сазовордир.

Юқоридаги асарлар ёрдамида толиби илм араб тилининг асосий қоидаларини тезда ўрганган ва кейинги мукамалроқ босқичга ўтиш учун етарли замин тайёрлаган. Асарларда лўнда изоҳлар,

қоидалар ҳамда уларни мустаҳкамлаш учун мисоллар берилган. Бу ҳол араб тили бўйича унча пухта илмга эга бўлмаган ўқувчига ҳам тилни осонроқ ўзлаштириш имконини берган. Араб тилининг барча грамматик қонун-қоидаоарини мукаммал билган Маҳмуд Замахшарийнинг юксак педагогик маҳорати ушбу асарларда ўз аксини яққол топган.

Бундан ташқари олим ўз асарларини илмий нуқтаи назардан шунчалар мукаммал яратганки, давр ўтиши билан унинг асарларига ёзилган шарҳлар ва ҳошиялар сони ортиб бораверган. Шунингдек, бир асарнинг турли қисмлари ҳам кейинги даврларда мустақил асарлар сифатида шаклланган ва алоҳида қўлёзмалар тарзида кўчирилган. Бунга аниқ далил сифатида XX асрнинг биринчи чорагига қадар Марказий Осиё мадрасаларида араб тили грамматикаси бўйича асосий дарсликлардан ҳисобланган “Ҳаракот ул-иъроб”, “Фасл фи-л-хуруф” деб номланувчи асарлар Замахшарий илмий лабораториясига хос бўлган манбаларнинг бўлимларидир.

Маҳмуд аз-Замахшарий инсоният илми хазинасига қимматбаҳо асарлар қўшди ва шу илмий мерос туфайли абадий тирикдир. Хоразмдан етишиб чиққан улуғ аллома Маҳмуд аз-Замахшарий араб тилининг грамматикаси ҳақида кўп қимматли асарлар яратган. Араблар айтадиларки: Агар шу қўса, чўлоқ бўлмаганида араблар ўз тилларини билмас эдилар! Араб тилининг грамматикаси, лексикаси, умуман араб тилшунослигига оид бир қанча асарларни шу ногирон донишманд яратган. Бу китоблар шу кунгача мусулмон Шарқида долзарблигини, қимматини йўқотмаган.